

UCHWAŁA

Dnia 21 czerwca 2012 r.

Sąd Najwyższy w składzie :

SSN Mirosław Bączyk (przewodniczący)

SSN Marian Kocon

SSN Bogumiła Ustjanicz (sprawozdawca)

Protokolant Bożena Kowalska

w sprawie z powództwa A. T.

przeciwko M. T.

o zapłatę,

po rozstrzygnięciu w Izbie Cywilnej na posiedzeniu jawnym

w dniu 21 czerwca 2012 r.,

zagadnienia prawnego przedstawionego przez Sąd Apelacyjny

postanowieniem z dnia 22 lutego 2012 r.,

"Czy wartość gospodarstwa rolnego będącego przedmiotem umowy przekazania własności gospodarstwa rolnego, zawartej w trybie ustawy z dnia 14 grudnia 1982 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin (tekst jedn. Dz.U. z 1989 r., Nr 24, poz. 133 ze zm.) uwzględnia się przy ustalaniu zachowku?"

podjął uchwałę:

Przy ustalaniu zachowku nie uwzględnia się wartości gospodarstwa rolnego przekazanego przez spadkodawcę następcy na podstawie umowy przewidzianej w art. 59 ustawy z dnia 14 grudnia 1982 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin (t.j. Dz. U. z 1989 r. Nr 24, poz. 133 ze zm.).

Uzasadnienie

Powód A. T. domagał się zasądzenia od swojego brata M. T. kwoty 165767 zł tytułem zachowku. Strony są synami i następcami prawnymi zmarłego w dniu 4 października 2008 r. W. T. Umową z dnia 11 września 1990 r. spadkodawca przekazał na rzecz syna M. T., na podstawie ustawy z dnia 14 grudnia 1982 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin (t.j. Dz. U. z 1989 r. Nr 24, poz. 133 ze zm., dalej u.s.r.in.), własność gospodarstwa rolnego o powierzchni 1 ha, położonego w M. Sąd Okręgowy oddalił powództwo. Rozpoznając sprawę na skutek apelacji powoda Sąd Apelacyjny powziął poważne wątpliwości, wymagające rozstrzygnięcia zagadnienia prawnego, dotyczącego kwestii uwzględniania przy ustalaniu zachowku wartości gospodarstwa rolnego, będącego przedmiotem umowy przekazania własności gospodarstwa rolnego, zawartej w trybie ustawy z dnia 14 grudnia 1982 r. W motywach postanowienia przedstawiającego zagadnienie prawne do rozstrzygnięcia Sąd ten wskazał na cel instytucji zachowku, którym jest zabezpieczenie interesów osób najbliższych spadkodawcy. Stwierdził, że wykładni językowej art. 993 k.c. nie można pogodzić z zasadą sprawiedliwości społecznej, ponieważ sytuacja otrzymującego gospodarstwo rolne jest tożsama z sytuacją obdarowanego. Powołał wypowiedź Sądu Najwyższego zawartą w uchwale z dnia 14 lutego 1991 r., III CZP 4/91, OSNC 1991/8-9/91 na gruncie ustawy z dnia 20 grudnia 1990 r. o zaopatrzeniu emerytalnym i innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin (Dz. U. z 1991 r. Nr 7, poz. 24), wyłączającą uwzględnienie wartości przekazanego gospodarstwa rolnego przy ustalaniu zachowku wraz z zaznaczeniem w jej uzasadnieniu, że odnosi się to również do ustawy z dnia 14 grudnia 1982 r. Zaznaczył, że stanowisko wyrażone w tej uchwale spotkało się krytycznymi uwagami w wypowiedziach przedstawicieli doktryny. Przedstawił stanowisko Sądu Najwyższego z uchwały składu siedmiu sędziów z dnia 25 listopada 2005 r., III CZP 59/05, OSNC 2006/5/79, odnoszące się do przepisów ustawy z dnia 27 października 1977 r. o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin i art. 33 k.r.o., przyjmujące że gospodarstwo rolne przekazane następcy pozostającemu we wspólności majątkowej małżeńskiej, należy do majątku wspólnego oraz

zaznaczenie, że umowa o przekazanie gospodarstwa rolnego jest swoistym rodzajem umowy, różnym od umowy darowizny. Podkreślił, że w postanowieniu z dnia 18 kwietnia 2008 r., II CSK 647/07 Sąd Najwyższy wskazał, że dokonane w tej uchwale określenie charakteru umowy przekazania gospodarstwa rolnego w relacji do umowy darowizny nie może być podzielone na gruncie ustawy z 1982 r., do umowy przekazania gospodarstwa rolnego należy stosować w drodze analogii przepisy Kodeksu cywilnego i innych ustaw o umowie darowizny.

Sąd Najwyższy zważył, co następuje:

Przekazanie pozwanemu gospodarstwa rolnego przez ojca dokonane zostało w oparciu o przepisy ustawy z dnia 14 grudnia 1982 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin (j.t. Dz. U. z 1989 r. Nr 24, poz. 133 - dalej: „ustawa z dnia 14 grudnia 1982 r.”) w brzmieniu uwzględniającym zmiany wprowadzone ustawą z dnia 24 lutego 1990 r. o niektórych warunkach funkcjonowania ubezpieczenia społecznego rolników indywidualnych i członków ich rodzin w 1990 r. (Dz. U. Nr 14, poz. 90). Zgodnie z jej postanowieniami przekazanie gospodarstwa rolnego obejmowało (art. 2 pkt 6a) nieodpłatne przeniesienie posiadania lub własności, jeżeli rolnik jest właścicielem, na rzecz następcy lub kilku następców (art. 50), za którego uważany był zstępny, spełniający przesłanki przewidziane art. 48. Należały do nich: posiadanie pełnej zdolności do czynności prawnych, wiek poniżej 55 lat, zdolność do pracy w gospodarstwie rolnym (brak inwalidztwa I lub II grupy inwalidzkiej albo III grupy, wyłączającego możliwość pracy w gospodarstwie rolnym) oraz praca w przekazywanym gospodarstwie po ukończeniu szesnastego roku życia co najmniej od 5 lat. W wypadku nieposiadania następcy spełniającego te warunki albo odmowy przez następcę przejęcia gospodarstwa, przekazanie mogło być dokonane dowolnej osobie fizycznej lub osobie prawnej albo Państwu (art. 2 pkt b). Następcą, który nie przejął gospodarstwa rolnego, a praca w tym gospodarstwie stanowiła główne źródło jego utrzymania mógł, korzystając z pomocy organu administracji państwowej, uzyskać zatrudnienie lub przyuczenie do zawodu (art. 51). Przyczyną przekazania gospodarstwa rolnego było uzyskanie przez rolnika prowadzącego to gospodarstwo emerytury lub renty inwalidzkiej stosownie do art. 15 ust. 1 i art. 16 ust. 3. Rolnik zachowywał uprawnienia dotyczące

korzystania z lokalu mieszkalnego i pomieszczeń gospodarskich oraz do użytkowania działki gruntu o oznaczonej powierzchni (art. 56 ust. 1 i 2).

Ustawa z dnia 14 grudnia 1982 r. należy do regulacji związanych z systemem zabezpieczenia socjalnego rolników, zapoczątkowanego ustawą z dnia 28 czerwca 1962 r. o przejmowaniu niektórych nieruchomości rolnych w zagospodarowanie lub na własność państwa oraz zaopatrzeniu emerytalnym właścicieli tych gospodarstw i ich rodzin (Dz. U. Nr 38, poz. 166). Kolejna ustawa z dnia 27 października 1977 r. o zaopatrzeniu emerytalnym oraz o innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin (Dz. U. Nr 32, poz. 140 – dalej: „ustawa z dnia 27 października 1977 r.”) przyznała prawo do świadczeń z ubezpieczenia społecznego także rolnikom, którzy przełożą gospodarstwo rolne następcy, osobie wywodzącej się z kręgu osób najbliższych przekazującemu (art. 75 ust. 1 pkt 3). Niezależnie od tego rolnik mógł przekazać gospodarstwo rolne Państwu albo jednostce gospodarki uspołecznionej w zamian za rentę lub spłaty pieniężne. Te podstawowe założenia legły również u podstaw ustawy z dnia 14 grudnia 1982 r., a jej zmiana ustawą z dnia 24 lutego 1989 r. o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin oraz o zmianie ustawy o podatku rolnym (Dz. U. Nr 10, poz. 53) ograniczyła przesłanki uzyskania przez rolnika uprawnień emerytalno-rentowych od osiągnięcia wieku emerytalnego lub inwalidztwa, odpowiedniego okresu pracy w rolnictwie, opłacania składek oraz przekazania gospodarstwa uprawnionemu podmiotowi (art. 2 pkt 6a). Z kolei w ustawie z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników (Dz. U. 1991 r. Nr 7, poz. 24 - dalej: „ustawa z dnia 20 grudnia 1990 r.”) przewidziane zostały jako sposoby wyzbycia się przez rolnika ubiegającego się o przyznanie świadczeń emerytalno-rentowych, zawarcie umowy darowizny, sprzedaży, dożywocia na podstawie i zasadach przewidzianych w kodeksie cywilnym albo zawarcie umowy z następcą w trybie art. 84 i nast. Charakter prawny umowy przeniesienia gospodarstwa rolnego na rzecz następcy określony został w orzecznictwie jako rodzaj umowy o charakterze cywilnoprawnym, odmienny od umów przeniesienia własności wymienionych w części szczegółowej księgi trzeciej kodeksu cywilnego o zobowiązaniach. Mają do niej zastosowanie przepisy kodeksu cywilnego dotyczące zdolności do czynności prawnych, wad oświadczenia woli,

nieważności czynności prawnej oraz skutków prawnych oświadczenia woli (por. uchwały Sądu Najwyższego z dnia 31 lipca 1979 r., III CZP 41/79, OSNCP 1979, nr 12, poz. 238; siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z dnia 22 grudnia 1980 r., III CZP 39/80, OSNCP 1981, nr 7, poz. 121; z dnia 12 listopada 1984 r., III UZ 45/84, OSNCP 1985 r., nr 4, poz. 44; z dnia 19 lutego 1991 r., III CZP 4/91, OSNCP 1991, nr 8-9, poz. 103; z dnia 25 marca 1992 r., III CZP 19/92, OSNCP 1992, nr 9, poz. 163; z dnia 4 października 1992 r., III CZP 125/92, OSNCP 1993, nr 4, poz. 58, z dnia 8 września 1993 r., III CZP121/93 OSNCP 1994, nr 5, poz. 97; postanowienie z dnia 4 października 2001 r., I CKN 402/00, OSNC 2002, nr 6, poz. 79). Przedstawione zostały tych w orzeczeniach poglądy, wskazujące na wyodrębnioną ustawowo swoistość umowy przekazania gospodarstwa rolnego następcy, odmienną od umowy darowizny. Przyczyną jej zawarcia jest dążenie do uzyskania świadczeń z ubezpieczenia społecznego, której następstwem jest wzajemna zależność umowy i decyzji w przedmiocie tych świadczeń ubezpieczeniowych, polegająca na tym, że utrata mocy jednej z tych czynności pociąga za sobą utratę mocy także drugiej. Dochodzi do powiązania tymi czynnościami rolnika, następcy i Państwa jako przyznającego świadczenia, co przemawia za tym, że umowa nie mieści się w katalogu umów uregulowanych w kodeksie cywilnym. W uchwale z dnia 16 lipca 1980 r., III CZP 44/80, OSNC 1981, nr 2-3, poz. 24 Sąd Najwyższy wskazał, że wspólna cecha umowy przeniesienia i umowy darowizny dotyczy wyłącznie nieodpłatności świadczenia. Istotne natomiast znaczenie dla swoistości umowy przeniesienia ma to, że przekazujący zapewnia sobie świadczenia emerytalne lub rentowe ze środków państwowych, korzystanie z działki, lokalu mieszkalnego i pomieści gospodarczych, a gospodarstwo przejmuje osoba zdolna do osiągnięcia lepszych efektów gospodarowania, przez co umowa spełnia cel gospodarczy i społeczny. Nie może zatem dojść do odwołania umowy przekazania z powodów leżących u podstaw odwołania darowizny. W postanowieniu z dnia 4 października 2001 r., I CKN 402/00 Sąd Najwyższy podkreślił, że odrębność umowy przekazania podkreślona została także treścią art. 119 ust. 2 ustawy z dnia 20 grudnia 1990 r., ustanawiającego w szczególnych wypadkach ochronę rolnika przekazującego gospodarstwo rolne, która ma zastosowanie również do umów zawartych

na podstawie poprzednio obowiązujących ustaw. Za tym dominującym w orzecznictwie poglądem opowiedział się również Sąd Najwyższy w uchwale składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z dnia 25 listopada 2005 r., III CZP 59/05 (OSNC 2006, nr 5, poz. 79), podkreślając, że nieodpłatność umowy przekazania nie jest wyłącznym atrybutem umowy ani nawet jej dominującą cechą. Przedstawione poglądy i ich argumentację podziela także Sąd Najwyższy w rozpoznawanej sprawie. Nie przekonuje do odmiennego stanowiska odosobniony pogląd, wyrażony przez Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 18 kwietnia 2008 r., II CSK 647/07, niepubl. Ocena umowy o przekazaniu gospodarstwa rolnego następcy dokonana na gruncie ustawy z dnia 27 października 1977 r. ma zastosowanie również do takiej czynności prawnej podejmowanej w oparciu o przepisy ustawy z dnia 14 grudnia 1982 r., przy uwzględnieniu tego, że skutki prawne tej umowy ustalane są według przepisów ustawy, która obowiązywała w dacie jej zawarcia. Charakter prawny tej umowy, przewidzianej w wymienionych ustawach, nie różni się, na co wskazują również argumenty przytoczone przez Sąd Najwyższy w uchwałach z dnia 19 lutego 1991, III CZP 4/91, z dnia 29 września 1992 r. III CZP 98/92, OSNC 1993, nr 3, poz. 35, z dnia 4 listopada 2005 r., III CZP 59/05 oraz w postanowieniu z dnia 4 października 2001 r., I CKN 402/00, podkreślające ustawowe wyodrębnienie, nieodwracalność przekazania oraz cel, obejmujący z jednej strony zabezpieczenie rolnikom bytu na starość, a z drugiej, unowocześnienie metod gospodarowania.

Konsekwencje przyjęcia, że umowa przekazania nie jest darowizną i nie mają do niej zastosowania przepisy kodeksu cywilnego regulujące umowę darowizny, odnoszą się również do kwestii doliczania darowizn do substratu zachowku, która została uregulowana w art. 993 i 994 k.c. Wynika z nich zasada doliczania wszystkich darowizn, poza wymienionymi w art. 994 § 1 i 2 k.c., która podyktowana jest ochroną osób uprawnionych do zachowku oraz uniemożliwieniem spadkodawcy rozdysponowania majątkiem za życia, a pozbawienie spadkobiercy zachowku przewidziane zostało jedynie przez wydziedziczenie, w wypadkach ściśle uregulowanych w art. 1008 i nast. k.c. Użyte w art. 993 k.c. pojęcie darowizny odnosi się do umowy uregulowanej w art. 888 k.c., którą darczyńca zobowiązuje się do bezpłatnego świadczenia

na rzecz obdarowanego kosztem swojego majątku, jeśli nie dotyczy bezpłatnych przysporzeń objętych art. 889 k.c. Przedstawiona analiza charakteru umowy przekazania gospodarstwa rolnego następcy określa cechy tej czynności prawnej, które różnią ją od uregulowanej w kodeksie cywilnym umowy darowizny i doprowadziły do uznania, że stanowi ona swoisty rodzaj umowy przenoszącej własność, wskazując na jej cywilnoprawną naturę oraz zakres stosowania do niej przepisów kodeksu cywilnego. Pośród tych cech kwestia nieodpłatności nie miała dominującego znaczenia. Wybór przez ustawodawcę takiego rodzaju umowy, a nieskorzystanie z typów umów kodeksowo uregulowanych, był podyktowany uwypuklonymi w orzecznictwie względami, prowadzącymi do przyjęcia, że nie jest ona darowizną. Podkreślenia wymaga również sytuacja przejmującego gospodarstwo rolne, zarówno w odniesieniu do przytoczonych wymagań ustawowych (art. 48 ustawy z dnia 12 grudnia 1982 r.), jak też związania obowiązkiem pracy w tym gospodarstwie. Zgoda na przejęcie gospodarstwa podejmowana była przy uwzględnieniu szczególnego charakteru zawieranej umowy, a fakt, że nie stanowi ona darowizny nie był pozbawiony znaczenia. Wybór następcy również podlegał istotnym ograniczeniom, a w odniesieniu do następcy, który nie przejął gospodarstwa przewidziana została możliwość udzielenia pomocy w uzyskaniu pracy zarobkowej lub zdobyciu zawodu. Uwzględniając szczególne znaczenie przepisów regulujących zachowek, ich ochronną funkcję oraz wyinterpretowany zamiar ustawodawcy doliczenia do substratu zachowku wszystkich świadczeń nieodpłatnych, nie można przyjąć, że art. 993 k.p.c. objęta jest również umowa przekazania gospodarstwa rolnego następcy, ponieważ na zasadzie analogii stosować należy do niej przepisy o darowiznie. Wykładnia funkcjonalna art. 993 k.c. oparta jedynie na nieodpłatności świadczenia spadkodawcy nie może prowadzić do wniosku, że objęte nią będą także świadczenia określone szczególnego rodzaju umową pozakodeksową, wprowadzoną ustawą, której nieodpłatność nie jest przyczyną zawarcia, a obowiązek świadczenia spadkodawcy stanowi wypełnienie warunku otrzymania świadczeń z ubezpieczenia społecznego. Nieodpłatność umowy przekazania,

będąca jedną z wielu cech umowy, wiązała się przecież z możliwością uzyskania świadczeń przez rolnika, dążeniem do podniesienia rentowności gospodarstwa rolnego, bez której niejednokrotnie nie byłoby możliwości zrealizowania jej celu, bo na przeszkodzie stałoby obciążenie gospodarstwa spłatami. Podkreślenia wymaga, że nie wprowadziły zmian w charakterze umowy nowelizacje ustawy z dnia 12 grudnia 1982 r., a w ustawie z dnia 20 grudnia 1990 r. umowa przekazania jest obok darowizny, dożywocia i sprzedaży jednym z możliwych rozwiązań prowadzących do uzyskania świadczeń emerytalno-rentowych. Wbrew wysuwanym zapatrywaniom przyczyna umowy przekazania ma znaczenie także w relacjach pomiędzy spadkobiercami, na co wskazuje charakter świadczeń oczekiwanych przez przekazującego gospodarstwo. Nie ma niebezpieczeństwa obchodzenia przepisów o doliczaniu darowizn, jeśli odmienny od niej charakter umowy przekazania wprowadzony został ustawą. Ustawodawca nie zdecydował się również na zmianę art. 993 k.c., jak miało to miejsce w odniesieniu do zapisu windykacyjnego (art. 1 pkt 15 ustawy z dnia 18 marca 2011 r. o zmianie ustawy - Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw - Dz. U. Nr 85, poz. 458). Nie było zatem podstaw, w ramach rozstrzygnięcia przedstawionego zagadnienia prawnego, do stosowania analogii do umowy darowizny oraz do wyrażenia odmiennego stanowiska, na gruncie ustawy z dnia 12 grudnia 1982 r., niż to wynikające z uchwały Sądu Najwyższego z dnia 19 lutego 1991 r., III CZP 4/91, że wartości gospodarstwa rolnego przekazanego następcy nie uwzględnia się przy ustalaniu zachowku.

Z powyższych względów Sąd Najwyższy na podstawie art. 390 k.p.c. udzielił odpowiedzi przytoczonej w sentencji uchwały.